

JAN PISULIŃSKI
Uniwersytet Rzeszowski
ORCID 0000-0002-9302-5631

UKRAIŃSKIE OCENY SOJUSZU PIŁSUDSKI–PETLURA. REFLEKSJE Z OKAZJI SETNEJ ROCZNICY ZAWARCIA UKŁADU

Zbliżająca się setna rocznica przymierza polsko-ukraińskiego skłania do refleksji nad tym, co z niego pozostało w pamięci obu społeczeństw. Jednym z aspektów tego zagadnienia są opinie funkcjonujące w historiografii obu narodów. Skonfrontowanie spojrzenia polskiego z ukraińskim pozwala ujrzeć w innym świetle wydarzenia ze wspólnych dziejów, wydobyć ich nieoczywiste znaczenia.

Wypadałoby jednak rozpocząć od krótkiego omówienia treści traktatu. Umowa, co warto wspomnieć, podpisana po północy z 21 na 22 kwietnia (stąd funkcjonująca pod obiema datami), zawierała dziewięć punktów. Pierwszy, i jedyny publicznie ogłoszony, zawierał uznanie prawa Ukrainy do niepodległości i Dyrektoriatu Ukraińskiej Republiki Ludowej (dalej: URL) na czele z Głównym Atamanem Symonem Petlurą. Stąd często był mylnie rozumiany tylko jako uznanie samej władzy ukraińskiego przywódcy. Podobne kontrowersje w interpretacji wywoływał artykuł drugi, w którym Rzeczpospolita Polska „przyznawała” Ukrainie terytoria na wschód od Zbrucza i rzeki Horyń do granic Rzeczpospolitej sprzed 1772 roku, które Polacy posiadają, wywalczą lub otrzymają od Rosji Sowieckiej. Uważano, że oznacza to ograniczenie państwowości ukraińskiej tylko do Ukrainy prawobrzeżnej (łącznie zaledwie 50 tys. kilometrów kwadratowych z trzema milionami mieszkańców). W rzeczywistości strona polska była zainteresowana jak najdalszym przesunięciem granicy ukraińskiej na wschód, gdyż umniejszało to i automatycznie osłabiało państwo rosyjskie. Zapis w umowie dotyczył natomiast jedynie tych ziem, do których Polska mogła sobie rościć historyczne prawa¹. Jak podkreśla-

¹ Zob. „Raport Naczelnego Dowództwa Wojsk Polskich: Oświetlenie kwestii pokoju z Rosją Sowiecką z punktu widzenia wojskowego, 19 lutego 1920”, [w:] L. Wyszczelski, *Kijów 1920*, Warszawa 1999, s. 301–302.

ła ówczesna prasa ukraińska, w wyniku porozumienia w skład Rzeczypospolitej weszły tereny uważane za „etniczne ziemie ukraińskie”: wschodnia część dawnej Galicji, Chełmszczyzny (wschodniej Lubelszczyzny), Podlasia i Wołyńia o łącznej powierzchni 150 tys. kilometrów kwadratowych i 8,8 mln mieszkańców, z których 70–80% stanowili Ukraińcy². Chociaż ten odsetek ludności ukraińskiej został znacznie przeszacowany (choćby w przypadku wielu obszarów Galicji czy Chełmszczyzny), funkcjonuje odtąd w tekstach ukraińskich aż po dzień dzisiejszy.

Kolejne punkty przewidywały zakaz zawierania umów godzących w drugiego z sygnatariuszy układu, wzajemne uznanie praw mniejszości (polskiej na Ukrainie i ukraińskiej w Polsce). Przewidywano zawarcie konwencji wojskowej i umów gospodarczych, ponadto określenie praw polskich właścicieli ziemskich przez osobną umowę do czasu rozstrzygnięcia sprawy własności rolnych przez ukraińską konstytuante³. Ponadto, już poza umową, polskie władze wymogły na stronie ukraińskiej włączenie do rządu dwóch Polaków, jednego w charakterze ministra, drugiego – wiceministra⁴.

Petlura tłumaczył się później z podpisania umowy:

Warszawska umowa z 22 kwietnia 1920 roku była historycznie wymuszonym faktem, nieuniknionym ogniwem w łańcuchu polityczno-militarnych zdarzeń naszej najnowszej historii, a nie sztucznym tworem politycznej nierozważności czy złej woli, jak niektórzy lekceważąco i powierzchownie o niej mówią. Jej wady były dostrzegane przez sygnujących ją działaczy, ale nie mogły być przezwyciężone lub zneutralizowane z powodu obiektywnych przyczyn o charakterze międzynarodowym⁵.

Niewątpliwie na ocenę przymierza polsko-ukraińskiego rzutowały również niepowodzenie zainicjowanej przez nie wyprawy kijowskiej i kończącej wojnę polsko-sowiecką ryski traktat pokojowy, który oznaczał faktyczne unieważnienie umowy kwietniowej (z powodu uznania w nim państwowości Ukrainy Sowieckiej).

Jeśli chodzi o polską historiografię, sprawa oceny sojuszu wydaje się dosyć prosta. Jakkolwiek w chwili zawarcia układu opinie o nim były mocno podzielone (szczególnie protestowała prawica), to później (z przerwą na okres PRL), wyrażano się o nim na ogół pozytywnie. Przede wszystkim dominuje przekonanie o szczerości intencji Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego, by powstało niepodległe państwo ukraińskie, stanowiące barierę oddzielającą nas od Rosji. Podkreśla się znaczenie umowy jako kluczowego elementu polityki wschodniej Marszałka, zmierzającego do przebudowy wschodu Europy. Dostrzega się w nim szansę dla obu narodów, przede wszystkim dla Ukrainy, na budowę własnej państwowości,

² *Польсько-українська умова*, „Громадська Думка”, ч. 101, 30 IV 1920.

³ Tekst umowy: *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. 2, Warszawa 1961, s. 745–747, dok. 379.

⁴ Zob. J. Pisuliński, *Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923*, Wrocław 2013, s. 240–241.

⁵ С. Петлюра, *Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі*, [w:] *Статті, листи, документи*, т. 2, Нью-Йорк 1979, s. 390.

a dla Polski też zabezpieczenie przed Rosją⁶. Niestety, często też mylnie traktuje się sojusz jako realizację planów federacyjnych Piłsudskiego, chociaż o takim związku nigdzie w układzie nie ma mowy. Ponadto zdecydowana większość zwolenników federacji ograniczała go tylko do ziem Polski, Białorusi i Litwy⁷.

Inaczej spogląda na te kwestie historiografia ukraińska, która wciąż jest podzielona w ocenie sojuszu. Zacząć należy już od jego nazwy. W Polsce na ogół przedstawia się go jako układ Piłsudskiego i Petlury, dla uwypuklenia decydującej roli obu tych mężów stanu w zainicjowaniu przymierza, niekiedy wymiennie z innymi nazwami (*sojusz polsko-ukraiński* czy *sojusz 1920 roku*)⁸. W piśmiennictwie ukraińskim początkowo dominowały zupełnie inne tendencje. Na ogół porozumienie było nazywane umową warszawską (*Warszawskij dohowir*)⁹ i jest to chyba nadal najpopularniejsze określenie układu¹⁰. Obok wspomnianego już terminu *sojusz polsko-ukraiński*¹¹ niekiedy pojawia się termin *ugoda*. Budzi on nieodparte skojarzenia z siedemnastowiecznymi traktatami, przede wszystkim niezrealizowaną, jak wiadomo, ugodą hadziacką, mającą w zamierzeniach przywrócić ziemie ukraińskie do Rzeczypospolitej przekształconej w związek Korony, Litwy i Ukrainy¹². Dopiero ostatnimi czasy coraz częściej przyjmuje się wspomniane polskie określenie traktatu¹³. Na ogół jest to zresztą zbieżne z, bliską polskiej, pozytywną jego oceną.

Sam układ wywołuje do dzisiaj na Ukrainie skrajnie sprzeczne opinie. Krytycy, którzy od początku dominowali, zarzucali Petlurze wręcz zdradę Ukrainy i przehandlowanie ziem ukraińskich w zamian za wsparcie strony polskiej. Taką opinię głosili przede wszystkim politycy ukraińscy wywodzący się z Galicji. Wspomniane zarzuty podzielała spora część ukraińskich elit z Naddnieprza, przede wszystkim

⁶ Zob. E. Koko, *Sojusz Piłsudski-Petlura w polskiej historiografii*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 1996, z. 3, s. 305–314; M. Dutkiewicz, *Sojusz polsko-ukraiński 1920 roku w świetle polskiej historiografii*, [w:] *Polska i Ukraina w walce o niepodległość 1918–1920*. Red. T. Krząstek, Warszawa 2009, s. 361–372.

⁷ Zob. J. Pisuliński, *Czy Piłsudski był federalistą? – dylematy polskiej historiografii*, „Biuletyn Ukrainoznawczy” 2005, nr 11, s. 111–126.

⁸ Zob. np. materiały pokonferencyjne: *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa*. Red. Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka, Toruń 1997.

⁹ С. Шелухин, *Варшавський договір між Поляками й Петлюрою 21 квітня 1920 року*, Прага 1926.

¹⁰ Zob. np. V. Soldatenko, *The Warsaw Agreement of 1920. A Modern Historiographic Discourse*, „Diplomatic Ukraine” 2011.

¹¹ Zob. np. I. Лісевич, *Політичні аспекти українсько-польського союзу 1920 р.*, [w:] *Polska i Ukraina. Sojusz... op. cit.*; O. Михайлова, *Польсько-український союз 1920 року: проблеми історіографії*, [w:] *Полтавська Петлюріана*, Ч. 5. Red. В. Верстюк і. Ін., Полтава 2003.

¹² I. Срібняк, *Українці про союз 1920 р.: Передумови та наслідки підписання Варшавської угоди між УНР і Польщею* вибрані аспекти історіографії проблеми, [w:] *Rzeczpospolita Obojga Narodów i jej tradycje. Studia i szkice*. Red. M. Wagner, J. Wojtasik, Siedlce 2004.

¹³ В. Верстюк, *Союз Ю. Пілсудського С. Петлюри в сучасній українській історіографії*, „Наукові записки НаУКМА. Історичні науки” 2005, т. 41; Г. Корольов, *Союз Ю. Пілсудського – С. Петлюри в контексті геополітичного вибору*, [w:] *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.*, Red. В. Верстюк, вип. 5, Київ 2010, с. 276–284.

eserowcy i socjaldemokraci, jak były premier URL i przewodniczący Dyrektoria-
tu Wołodmyr Wynnyczenko czy nestor historiografii ukraińskiej i zarazem były
przewodniczący Centralnej Rady Ukraińskiej Mychajło Hruszewski¹⁴.

Krytyczną ocenę sojuszu Piłsudskiego i Petlury utrwaliła emigracyjna historio-
grafia ukraińska¹⁵. Między innymi zarzucano umowie, że uniemożliwiła między-
narodowe uznanie Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej (dalej: ZURL)¹⁶. Wy-
raźnie widać to w powstałych na wychodźstwie syntezach piór Tarasa Hunczaka
(który pisał o chęci ograbienia Ukrainy przez Polaków, chociaż deklarował sympat-
nię do nich), Isydora Nahajewskiego czy Oresta Subtelnego¹⁷. W jednej z ostatnich
syntez Serhij Jekelczyk – w ślad za Subtelnym – podkreśla, że Ukraina dla Polski
miała być buforem między nią a Rosją¹⁸. Najwybitniejszy bodaj historyk emigra-
cyjny, Iwan Łysiak-Rudnicki, pisał jeszcze w latach osiemdziesiątych XX wieku, że
umowa prowadziła do podzielenia ziem ukraińskich na trzy części: anektowane
przez Polskę Galicję i Wołyń, małą, prawobrzeżną Ukrainę pod polskim protek-
toratem, którą trudno byłoby utrzymać, i wschodnią część (lewobrzeżną Ukrainę)
przyłączoną do Rosji. Postrzegał również Piłsudskiego jako epigona przedrozbio-
rowej Polski, który z jednej strony chciał Ukrainy jako bariery przed Rosją, z dru-
giej zaś – spodziewał się, że znajdzie się ona pod polskimi wpływami i z czasem
spolonizuje. Konkludował wymownie, że najlepszym, co można było powiedzieć
o układzie, to że – podobnie jak ugoda hadziacka – przyszedł za późno¹⁹. Spoj-
rzenie to w niezmienionej w zasadzie postaci trwało aż po lata dziewięćdziesiąte
XX wieku²⁰. Ihor Kamenecki w syntezie polityki zagranicznej URL zauważał, że
Polska jako jedyny z sąsiadów gotowa była pomóc Ukrainie, a dodatkowo miała
uznanie i pomoc ze strony ententy, dlatego sojusz z nią był w tej sytuacji logicznym
wyborem. Chociaż Piłsudski deklarował poszanowanie prawa Ukrainy do samo-
stanowienia, to w praktyce mało liczył się z tymi zasadami. Dowodem tego było
według Kameneckiego postępowanie władz polskich na zajętych terenach ukraiń-
skich oraz uznanie prawa Ukrainy do niepodległości bez Galicji, Chełmszczyzny,

¹⁴ Ukraińskie oceny układu tego okresu: J.J. Bruski, „*Między Polską a Moskwą wybór jasny...?*” *Ukraińskie elity polityczne wobec koncepcji sojuszu z Rzeczpospolitą, 1918–1920*, „Przegląd Wschodni” 2003, z. 3 (31); I. Срібняк, *op. cit.*, s. 336; Г. Корольов, *op. cit.*, s. 279–282.

¹⁵ Zob. np. J.S. Reshetar Jr, *The Ukrainian Revolution 1917–1920*, Princeton 1952, s. 304–306; В. Косик, *Зовнішня політика Сумона Петюри*, [w:] *Сумон Петюра. Збірник студійно-наукової конференції в Парижі (квітень 1976)*. Ред. В. Косик, Мюнхен–Париж 1980, с. 42. Szerzej: I. Срібняк, *op. cit.*, s. 338.

¹⁶ Б. Михайлюк, *Варшавський договір. В світлі націоналістичної критики*, Вінніпег 1950.

¹⁷ А. Achmatowicz, *Ukraińscy historycy o sojuszu polsko-ukraińskim w 1920 roku*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 1998, nr 2, s. 193–195, 202–203. Por. np. O. Subtelny, *Ukraine. A History*, 4th. ed., Toronto 2009, s. 375.

¹⁸ С. Екельчик, *История Украины. Становление современной нации*, Киев 2010, с. 125 [wyd. oryg.: S. Yekelchik, *Ukraine. A Birth of a Modern Nation*, Oxford 2007].

¹⁹ I. Łysiak-Rudnicki, *Stosunki polsko-ukraińskie: ciężar historii*, [w:] *Między historią a polityką*, tłum. M. Buchalik [et al.], Wrocław 2012, s. 190–192. Zob. też А. Achmatowicz, *op. cit.*, s. 195–197; I. Срібняк, *op. cit.*, s. 338.

²⁰ M. Palij, *The Ukrainian-Polish Defensive Alliance 1919–1921*, Toronto 1995, s. 75–77.

Polesia i Wołyń – nie przewidywano tam bowiem żadnego plebiscytu. Zaś art. 9 umowy kwietniowej (podstawę interpretacji stanowił tylko polski tekst) był wręcz obraźliwy dla Ukraińców, podkreślając nierówność stron²¹.

Z jeszcze większą siłą atakowała porozumienie historiografia komunistycznej Ukrainy. Wyprawa kijowska postrzegana była jako element inwazji zachodniego imperializmu na sowiecką ojczyznę. Pisano wręcz o trzeciej wyprawie ententy na Rosję i walce z burżuazyjno-obszarniczą Polską, która była satelitą Zachodu. Petlura miał zobowiązać się do uzależnienia Ukrainy od pańskiej Polski²². Łatwo można zauważyć, że obie wspomniane wyżej historiografie – z oczywistych względów zasadniczo sobie przeciwstawne – w kwestii polskiej polityki wschodniej okazywały się na ogół wyjątkowo zgodne.

Uzyskanie przez Ukrainę niepodległości w 1991 roku stworzyło nową sytuację, w której historiografia mogła się rozwijać w nieskrępowany sposób. Pozwoliło też na nowo ocenić relacje z zachodnim sąsiadem, w tym interesujący nas układ²³. Zawodziło to – szczególnie wśród badaczy młodszego pokolenia, rozpoczynających dopiero swoją drogę naukową – wzrostem zainteresowania postacią i działalnością Petlury, a także jego porozumieniem z Polską. Rezultatem były liczne prace, podejmujące różne aspekty rewolucji ukraińskiej lat 1917–1921, a także omawianego przez nas zagadnienia. Sprzyjały temu kontakty z polskimi badaczami i liczny udział ukraińskich naukowców w polskich konferencjach poświęconych sojuszowi²⁴.

Jednakże na Ukrainie wciąż pokutowały ujęcia z czasów sowieckich. Przykładem niech będzie Rem Symonenko. Autor ten w okresie komunistycznym pisał prace utrzymane w ówczesnym duchu, surowo traktujące sojusz z „białopolakami”, jak wtedy określano Polaków dla zaznaczenia, że byli częścią sił „białych” walczących z „czerwonymi”. Po 1991 roku nie zmienił swoich krytycznych opinii o sojuszu z Polską. Zdaniem badacza układ był sprzeczny z naturą [*sic!*], a jego rezultatem miało być powstanie propolskiego, marionetkowego państwa²⁵. Tak samo o „nienaturalności” sojuszu pisze Mykoła Hetmanczuk, stwierdzając w sowieckim duchu o „wtargnięciu” wojsk Piłsudskiego i Petlury na Ukrainę, które miało wszelkie znamiona interwencji²⁶. Podobnie Wasyl Kremień, Dmytro Tabacznyk i Wasyl

²¹ І. Каменецький, *УНР і Українська загранична політика між двома світовими війнами. Причини та консеквенції Варшавського і Ризького договору*, „Український історик” 1993, т. 30, ч. 116–119, с. 78–81.

²² *Ibidem*, s. 190–192; V. Soldatenko, *op. cit.*, s. 766.

²³ Szerzej o historiografii ukraińskiej po 1991 roku pisze nadzwyczaj kompetentnie Tomasz Stryjek w książce *Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991–2004* (Warszawa 2007).

²⁴ І. Срібняк, *op. cit.*, s. 39. Tylko Uniwersytet Mikołaj Kopernika w Toruniu zorganizował dwie rocznicowe konferencje na ten temat (w 1995 i 2000 roku) z udziałem ukraińskich badaczy. Wspomnieć również należy o konferencji na Uniwersytecie Warszawskim w 1995 roku.

²⁵ Р. Симоненко, *Провал політики міжнародного імперіалізма на Україні (II половина 1919 – березень 1921 р.)*, Київ 1996, с. 120–132; І. Срібняк, *op. cit.*, s. 341; V. Soldatenko, *op. cit.*, s. 788.

²⁶ М. Гетманчук, *Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр.*, Львів 1998, с. 45.

Tkaczenko piszą o zawarciu przez Petlurę „sojuszu z Piłsudskim i polską szlachtą” i oskarżają go o zdradę względem rewolucji społecznej²⁷.

W podobnym duchu, a nawet mocniej, wypowiada się Walerij Sołdatenko. Uważa umowę za próbę zemsty ze strony ukraińskiego przywódcy i powrotu za wszelką cenę do władzy. Żądza ta doprowadziła do śmierci dziesiątek tysięcy ludzi. Dalej podkreśla liczne zbrodnie polskie na okupowanych terytoriach ukraińskich. Uznaje też za błąd, iż Petlura przyjął porozumienie z ententą za jedyny możliwy alians i gotów był za niego poświęcić Zachodnią Ukrainę²⁸. Ten niewątpliwie mocny, stanowczy głos zupełnie pomija terror bolszewików trwający już wówczas na Ukrainie z przerwami od ponad dwóch lat. Co charakterystyczne, zarzucając Polakom dążenie do restytucji Rzeczypospolitej w granicach sprzed 1772 roku (sprzed pierwszego rozbioru), powołuje się przy tym nie na liczne przeciwieź źródła polskie, ale relację ukraińskiego dowódcy, Jurija Tjutjunnyka, który opublikował ją po ujęciu przez sowieckie służby specjalne²⁹. Krytyczne stanowisko wobec omawianego przymierza przedstawił również Stanisław Kulczycki, skądinąd wybitny badacz Ukrainy Sowieckiej okresu międzywojennego. Oskarża je o zerwanie soborności (jedności) Ukrainy (tj. związku Ukrainy Naddniestrzańskiej i Naddnieprzańskiej), a nawet doprowadzenie do katastrofy URL³⁰. Z powodu podjęcia przez Petlurę rozmów z Polakami bez wiedzy władz ZURL Wasyl Weryha zarzucał mu separatyzm, a wreszcie „kapitulację” przed Polską w zamian za uznanie „karłowatej” URL³¹.

Petlurę i jego politykę przed posądzeniami Sołdatenki i innych wspomnianych autorów broni z kolei biograf przewodniczącego Dyrektoriatu, Serhij Łytwyn. W porozumieniu z Polakami dostrzega rękę męża stanu. Podkreśla, że tylko Polska była zainteresowana popieraniem niepodległości Ukrainy³². Jak zauważa, Petlura, zawierając umowę 21 kwietnia, kierował się pragmatyzmem, rozumiejąc, że moskiewski imperializm jest największym zagrożeniem dla istnienia narodu ukraińskiego, podczas gdy zrujnowana wojną Polska nie stanowiła takiego niebezpieczeństwa. Według ukraińskiego badacza nie było innego wyjścia, jak podpisać umowę, by móc dalej walczyć z bolszewikami. Ponadto przytacza słowa Petlury, który traktował sojusz z Polakami jako taktyczny wstęp do związku z Europą³³.

Dalej Łytwyn podkreśla, że sojusz miał wielkie znaczenie dla całej Europy, ponieważ dzięki niemu wojska polsko-ukraińskie powstrzymały pochód bolszewików na zachód Europy. Reasumuje swoje wywody na temat umowy warszawskiej stwierdzeniem, że pomimo wszystkich kontrowersyjnych ocen porozumienia

²⁷ В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко, *Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду*, Київ 1996, с. 256; cyt. za: T. Stryjek, *op. cit.*, s. 109.

²⁸ V. Soldatenko, *op. cit.*, s. 767–770.

²⁹ *Ibidem*, s. 791. Historyk ten jest m.in. autorem monografii *Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.)* (Київ 1999).

³⁰ A. Achmatowicz, *op. cit.*, s. 198–200.

³¹ В. Верига, *Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр.*, Львів 1996, с. 202.

³² С. Литвин, *Симон Петлюра у боротьбі за самостійну Україну*, Київ 2018, с. 344.

³³ *Ibidem*, s. 361–366.

w historiografii, bezsprzecznie było ono jedynym możliwym krokiem dla kontynuowania walki z bolszewickim zniewoleniem i ustanowienia ukraińskiej państwowości³⁴.

Inny biograf Petlury, dla wielu kontrowersyjny badacz Wołodymyr Serhijczuk, także broni umowy. Jego zdaniem miała ona wielkie znaczenie, dlatego że oznaczała uznanie *de iure* suwerenności Ukrainy i poparcie ze strony przedstawiciela ententy na wschodzie. Zdawało się, że Ukraina wreszcie znalazła budzącego nadzieję sojusznika i dzięki temu rozbiła „barierę”, jaka oddzielała ją od Zachodu³⁵.

W ukraińskiej historiografii w zasadzie do dzisiaj tylko Bohdan Hud' i Wiktor Hołubko szerzej przedstawili relacje polsko-ukraińskie okresu ukraińskiej rewolucji. Podkreślają oni ponadczasową wartość porozumienia jako drogowskazu, dzięki któremu oba narody uświadomiły sobie konieczność strategicznego partnerstwa dla ochrony własnej niepodległości. Zwracają również uwagę, że umowa dała podstawę do dalszej współpracy w okresie międzywojennym³⁶. Tę entuzjastyczną wręcz opinię w dużym stopniu podziela Iwan Lisiewicz. Podkreśla, co znamienne, że przymierze stanowiło pierwszą od czasu unii hadziackiej próbę międzypaństwowego porozumienia polsko-ukraińskiego. Zarazem – przy wszelkich kosztach – była ostatnią szansą uratowania URL. Dalej kreślił pozytywny portret Piłsudskiego, zaznaczając, że nikt nie wątpił w szczerłość jego intencji co do Ukrainy, tj. stworzenia suwerennego państwa ukraińskiego³⁷.

Pracujący w Polsce ukraiński historyk, Orest Krasiewski, w rozprawie o relacjach polsko-ukraińskich w latach 1917–1923 również podkreśla, że celem umowy było dla Petlury złamanie międzynarodowej izolacji Ukrainy i nawiązanie kontaktów z ententą. Nie przejmował się ustępstwami terytorialnymi, które – choć wymuszone i tymczasowe – służyć miały najważniejszemu celowi: wyzwoleniu Ukrainy z rąk bolszewików. W tym splocie geopolitycznych i wojskowych warunkowań Krasiewski dostrzega sens sojuszu. Z kolei w postępowaniu Piłsudskiego, który zdecydował się na niepopularny alians, widzi chęć uniezależnienia się od ententy i stworzenia federacji z Białorusią, Litwą i Ukrainą. Powołując się na Henryka Józewskiego, podkreśla rolę osobistej sympatii obu przywódców w za-

³⁴ *Ibidem*, s. 395–396.

³⁵ В. Сергійчук, *Симон Петлюра*, Київ 2009, с. 335.

³⁶ Б. Гудь, В. Голубко, *Нелегка дорога до позуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр.*, Львів 1997, с. 45. Pierwszy z badaczy w opublikowanej w Polsce skróconej analizie tego zagadnienia zwraca uwagę na istotne aspekty umowy. Jakkolwiek czytana literalnie rzeczywiście uwidacznia przewagę strony polskiej, należy jednak pamiętać, że to ona brała na siebie ciężar wojny z bolszewicką Rosją. Ponadto strona ukraińska zrzucała się terenów, których i tak nie była w stanie odzyskać. Wreszcie Polska nie tylko uznawała niepodległość Ukrainy, ale deklarowała pomoc w odzyskaniu ziem ukraińskich, czego nikt inny nie chciał zrobić. Zob. Б. Гудь, *Українсько-польська військово-політична співпраця 1917–1921 рр.: генеза, результати, уроки*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 1996, z. 3, s. 131.

³⁷ І. Лісевич, *Політичні аспекти українсько-польського союзу 1920 р.*, [w:] *Polska i Ukraina. Sojusz...*, s. 81, 91–92. Szerzej: *idem*, *Ostatnia szansa. Stosunki polsko-ukraińskie 1918–1921*, Warszawa 1998.

warciu układu³⁸. Także ten badacz podkreśla, że alians z Polską był jedynym wyjściem, które umożliwiło dalszą walkę³⁹. Na brak alternatywy dla porozumienia zwraca również uwagę Ołeksandr Pawluk na marginesie swojej pracy o miejscu Ukrainy w polityce Stanów Zjednoczonych tego okresu. W innej pracy zauważa, że akcja polsko-ukraińska od początku była skazana na niepowodzenie⁴⁰. Wybitny znawca relacji polsko-ukraińskich Łeonid Zaszkilniak dodaje, że marsz na Kijów miał odwrotne względem oczekiwanych skutki, wzmacniając antagonizm polsko-ukraiński⁴¹.

Wołyński badacz Mykoła Kuczerepa podkreśla, że umowa była przykładem konstruktywnej współpracy obu sąsiednich narodów i wymagała jej sytuacja polityczna oraz wojskowa. Chociaż i on pisze o „upokarzających warunkach” stawianych przez Polaków, akcentuje nawiązanie strategicznego partnerstwa⁴². Niezależnie od kontrowersyjnych ocen, według Kuczerepy umowa była „bez wątpienia jedyną drogą dającą możliwość dalszej walki zbrojnej narodu ukraińskiego przeciwko bolszewickiemu zniewoleniu i dawało nadzieję na ukraińską państwowość”⁴³.

Tajsija Zarecka, pisząc o stosunku Piłsudskiego do Ukrainy, generalnie pozytywnie przedstawia układ, jakkolwiek zwraca uwagę, że był on polskim dyktatem⁴⁴. Warto też odnotować głos jednej z najzdolniejszych badaczek dziejów URL pierwszej połowy 1920 roku, Ołeny Michajłowej. Podkreśla ona konieczność spojrzenia na geopolityczny, a nie tylko dwustronny wymiar sojuszu. Z tego punktu widzenia Naczelnik Państwa polskiego budował swoją politykę przede wszystkim na własnym rozumieniu interesów narodowych Polski i rozwoju geopolitycznego Europy Wschodniej. Pragnął zabezpieczyć takie granice wschodnie, które pozwalałyby Polsce być dostatecznie silną wobec Niemiec i Rosji. Uczynić to skutecznie można było jednak tylko w federacji z Litwą, Białorusią i Ukrainą. Związek z tą ostatnią znacznie osłabiłby siły i możliwości Rosji. Swoją politykę wschodnią Piłsudski prowadził zarówno wbrew woli ententy, jak i sejmu. Znacznie zmniejszało to szansę na powodzenie umowy, przekształcając ją w osobisty sojusz Piłsudskiego i Petlury, który „nie dodał sławy ani jednemu, ani drugiemu w oczach własnych narodów”⁴⁵. Ta niewątpliwie wnikliwa i w dużej mierze trafna analiza intencji Pił-

³⁸ O. Krasiński, *Stosunki ukraińsko-polskie w latach 1917–1923*. Red. A. Jędraszczyk, tłum. A. Charniuk, Poznań–Gniezno 2010, s. 177–179. Rolę osobistych sympatii podkreślają i polscy badacze. Zob. W. Suleja, *Piłsudski a Petlura*, [w:] *Polska i Ukraina. Sojusz...*, s. 113–127.

³⁹ O. Krasiński, *op. cit.*, s. 185.

⁴⁰ O. Павлюк, *Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923)*, Київ 1996, s. 87; *Нариси з історії дипломатії України*, Київ 2001, s. 385–387.

⁴¹ Л. Зашкільняк, *Україна і Польща у ХХ столітті: між конфронтацією та союзом*, [w:] *Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі ХХ століття»*. Чернівці, 16–18 травня 2000 р., Ред. Л. Винар, Ю. Макар – Чернівці 2001, s. 66.

⁴² M. Kuczerepa, *Umowa warszawska 1920 r. – geneza, problemy, skutki*, [w:] *Polska i Ukraina w walce...*, s. 26, 31–35.

⁴³ *Ibidem*, s. 35.

⁴⁴ Т. Зарецька, *Юзеф Пілсудський і Україна*, Київ 2007, s. 104–126.

⁴⁵ О. Михайлова, *Україна у східній політиці Пілсудського (кінець 1918 р. – квітень 1920 р.)*, [w:] *Проблеми вивчення історії Української революції*. Ред. В. Верстюк і. Ін., Київ 2002, с. 231,

sudskiego nie zmienia faktu, że w innym ze swoich tekstów Michajłowa podkreśla, iż umowa warszawska miała tragiczne następstwa dla Polski i Ukrainy⁴⁶.

Badający wojskowe aspekty sojuszu Ihor Sribniak, broniąc polityki Petlury, uznawał układ z kwietnia 1920 za jedyny duży sukces dyplomatyczny URL. Za wysoką cenę – tymczasowego zrzeknięcia się ziem zachodnioukraińskich – złamał blokadę Ukrainy ze strony ententy. W opinii Sribniaka był to tymczasowy tylko alians przeciwko wspólnemu wrogowi – Rosji. Wspomniany badacz podkreśla przy tym bezalternatywność położenia Ukrainy⁴⁷. W kolejnym tekście o warunkowaniach i konsekwencjach tego porozumienia już na wstępie zaznacza, że umowa otworzyła nową epokę w stosunkach obu krajów, niestety perspektyw polsko-ukraińskiego zbliżenia nie rozumiała większość politycznej elity ukraińskiej. Sojusz mógł być według niego atrakcyjnym przykładem nowego politycznego myślenia, zdolnym pokonać wieloletnie, irracjonalne uprzedzenia po obu stronach⁴⁸. Zaś w konkluzjach jeszcze raz podnosi, że podpisanie umowy było realizacją racji stanu obu państw. Odrzuca zarzuty wobec Petlury, że wchodząc w porozumienie z Polakami, zdradził interesy ukraińskie. Podobnie jak inni wyżej wymienieni badacze podkreśla, że nadrzędnym celem była kontynuacja walki z bolszewikami i utrzymanie przy sprzyjających warunkach państwowości ukraińskiej, a zrzeczenie się części ziem ukraińskich na rzecz Polski było wymuszone, ale też w znacznej mierze miało tylko formalny charakter, gdyż w przypadku ratyfikacji układu żaden ukraiński parlament nie zatwierdziłby tej decyzji⁴⁹.

Badacz młodego pokolenia, Hennadij Korolow, rozważa umowę w kontekście cywilizacyjnego i geopolitycznego rozwoju Europy Środkowo-Wschodniej. Zwraca uwagę na tragizm wyborów wówczas dokonywanych. Jednakże dla Petlury Polska była nie tylko „oknem na świat”, umożliwiającym wymianę handlową z Zachodem, ale i cywilizacyjnym wyborem. Nawet jeśli Ukraina płaciła za to przeobrażeniem się w polskiego satelitę. Ceną tej decyzji było jednak zerwanie związku z Ukrainą Naddniestrzańską⁵⁰.

W zarysie historii ukraińskiej rewolucji, opublikowanym przez Instytut Historii Ukrainy Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w 2012 roku, fragment dotyczący umowy z Polską napisali Ołena Bojko, Ołena Mychajłowa i Władysław Werstiuk. Dwoje ostatnich to obecnie jedni z najlepszych badaczy doby Dyktoriaatu. Autorzy przede wszystkim opowiadają się za tym, że Polacy nie chcieli państwa ukraińskiego ograniczonego tylko do prawobrzeżnej Ukrainy, przytaczając na dowód

245–247. Zob. też np. *eadem*, *Польсько-український союз...*, s. 12–27; *eadem*, *Польсько-український переговорний процес та підписання Варшавського договору (березень-квітень 1920 р.)*, [w:] *Україна ХХ ст. Культура, ідеологія, політика*, вип. 9, Київ 2005.

⁴⁶ I. Sribniak, *op. cit.*, s. 340.

⁴⁷ *Idem*, *Симон Петлора на чолі держави та війська. До питання про польсько-українські взаємини 1919–1920 років*, [w:] *Симон Петлора та українська революція*. Ред. В. Михальчук, Київ 1995, s. 147.

⁴⁸ *Idem*, *Українци...*, s. 333.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 344.

⁵⁰ Г. Корольов, *op. cit.*, s. 284.

słowa Petlury. Jednakże nie przedstawiają swojej oceny porozumienia, ograniczając się do konstatacji, że była to jeszcze jedna szansa przywrócenia rządów URL⁵¹.

Analizując dyskusję prowadzoną w ukraińskiej historiografii po 1991 roku, Stepan Widnanski zauważa, że generalnie większość badaczy – zarówno tych, którzy uważają tytułowy układ za pomyłkę Petlury, jak i uważających ją za jedyną możliwość kontynuowania walki o niepodległość Ukrainy – podkreśla, iż Petlura znalazł się w sytuacji bez wyjścia. Tłumaczą tym cenę, jaką zapłacił za polską pomoc w walce z bolszewikami. Większość zachodnioukraińskich badaczy negatywnie ocenia zawarcie układu. Nawet zwolennicy sojuszu zauważają, że „spóźnił się” on o rok, pozwalając bolszewickiej Rosji się wzmocnić. Pozwolił on jednak siłom ukraińskim kontynuować walkę⁵². Sam Widnanski, który swoją analizę prowadził już w innym kontekście, wywołanym rosyjską agresją na Ukrainę, w pełni zgadzał się z tym stwierdzeniem. Podkreśla, że – tak jak pokój brzeski – umowa warszawska pozwoliła Ukrainie wyjść na arenę międzynarodową, miała więc znaczenie nie tylko dla Ukrainy, ale dla całej Europy. Jak zauważa w ślad za Wiktorem Matwijkenką (ale też Ihorem Dackiwem), gdyby nie polsko-ukraiński opór w lecie–jesieni 1920 roku, bolszewicka armia ruszyłaby w głąb Europy. Sojusz powinno się też postrzegać jako przykład dla rozwoju między państwowych dobrosąsiedzkich relacji, które warto budować na najpiękniejszych przykładach wspólnej historii i walki „za naszą i waszą wolność” ze wspólnym wrogiem⁵³.

W popularnych ujęciach dziejów Ukrainy przeważa raczej pozytywna ocena polityki Petlury, ale nie odnosi się to już do samego sojuszu. Ołeksandr Rublow i Ołeksandr Rejent krytykują wprawdzie układ za pozostawienie po stronie polskiej milionów Ukraińców (podając za Serhijem Szełuchynem niewątpliwie przeszacowaną liczbę 10 mln), nie atakują jednak samego ukraińskiego sygnatariusza tego aktu. Podkreślają jedynie wysoką cenę sojuszu⁵⁴. W wydanej po polsku syntezie dziejów Ukrainy ostatnich dwóch stuleci lwowski historyk Jarosław Hrycak pisze o nazwie „sojusz Piłsudski–Petlura”: „Zawiera gorzką prawdę – ani w społeczeństwie polskim, ani ukraińskim układ ten nie zyskał popularności”, również stroni jednak od otwartej krytyki⁵⁵.

Konkludując, należy zauważyć, że szkic ten z pewnością nie wyczerpuje tematu, gdyż liczba powstałych na Ukrainie, szczególnie w ostatnich latach, prac podejmujących omawiane zagadnienie jest tak duża, że nie sposób omówić ich w tak

⁵¹ *Нариси історії української революції 1917–1921 років у двох томах*, Київ 2012, т. 2, с. 89, 136.

⁵² С. Віднянський, *Варшавський договір 1920 року в оцінці сучасної української історіографії*, „Україна Дипломатична” 2017, вип. 18, с. 95–97.

⁵³ *Ibidem*, s. 98. Zob. też I. Datskiv, *Ukraine-Poland Relations 1919–1920: Role of UNR Diplomacy*, „Україна Дипломатична” 2011, вип. 12, с. 814.

⁵⁴ В. Верстюк, *Українська Народна Республіка під проводом Директорії*, [w:] *Історія України Нове бачення*. Ред. В. Смолій, Київ 1998, т. 2, с. 98; О. Рубльов, О. Реєнт, *Українськи визвольни змагання*, Київ 1999, с. 239–244 (т. 10 serii: „Україна кризь віки”); T. Stryjek, *op. cit.*, s. 546.

⁵⁵ J. Hrycak, *Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, tłum. K. Kotyńska, Lublin 2000, s. 137. Zob. też T. Stryjek, *op. cit.*, s. 727.

krótkim tekście. Starałem się przedstawić najbardziej typowe, moim zdaniem, i zarazem najbardziej reprezentatywne dla historiografii ukraińskiej stanowiska, koncentrując się na pracach powstałych na Ukrainie na przestrzeni ostatnich 30 lat. Już jednak na podstawie tego krótkiego przeglądu można sformułować szereg wniosków.

Podstawowym, sygnalizowanym już zresztą na wstępie, ustaleniem jest silne zróżnicowanie opinii o sojuszu Piłsudski–Petlura w ukraińskiej historiografii. Należy przy tym zaznaczyć, że nie dotyczy ono tylko okresu komunistycznego, lecz wciąż się utrzymuje. Ukraińskiej historiografii, pomimo upływu prawie 30 lat od odzyskania pełnej wolności, w przeciwieństwie do polskiej nie udało się zbliżyć w swoich ocenach i stworzyć jednej narracji. Mamy więc całe spektrum opinii: od wychwalających wielkość obu mężów stanu stojących za porozumieniem, aż po potępienie ich czy to za imperializm (Piłsudskiego), czy za zdradę interesów narodowych (Petlurę).

Analiza powyżej wymienionych tekstów prowadzi do wniosku, iż po 1991 roku mamy do czynienia z przewartościowaniem ocen samego Petlury, w tym szczególnie podpisanego przez niego układu z Polską. Coraz częściej ze zrozumieniem podchodzi się do sytuacji, w której znalazł się Petlura, niejednokrotnie zwracając uwagę na brak alternatywy dla sojuszu z Polską. Nie dotyczy to już jednak oceny samej umowy. Podkreślana jest zwłaszcza wysoka cena, jaką przyszło zapłacić Petlurze za porozumienie.

Opinie pozytywne koncentrują się na kilku zasadniczych wynikających z umowy korzyściach. Pierwszą jest niewątpliwie wybranie jedynej możliwej w tych uwarunkowaniach międzynarodowych i wewnętrznych szansy kontynuowania walki z bolszewikami i podtrzymanie nadziei na uzyskanie własnego państwa. Kolejną – uznanie ukraińskiej państwowości ze strony Polski. Podkreśla się przy tym dalekosiężne skutki w postaci stworzenia podwalin pod dobrosąsiedzkie stosunki i przyszłe strategiczne partnerstwo obu krajów. Ponadto układ przełamywał izolację, w jaką popadło państwo ukraińskie i otwierał drogę na Zachód, ku porozumieniu z mocarstwami. W tym aspekcie podkreślany jest nieraz fakt, że podpisanie sojuszu z Polską było dokonaniem cywilizacyjnego wyboru Europy zamiast Rosji. Nawet jeśli niektóre z tych opinii można uznać za nazbyt górnolotne czy nieco naciągane (zwłaszcza w przypadku możliwości uznania porozumienia przez ententę), ponadto przesłizgujące się nad późniejszymi tragicznymi relacjami polsko-ukraińskimi, nie można im odmówić dozy słuszności.

Oponenci zwracają uwagę na inne aspekty układu. Przede wszystkim zarzucają mu rażącą nierówność postanowień, pisząc wprost o dyktacie ze strony polskiej (jakkolwiek często przy tym błędnie interpretują zapisy umowy). W ich ocenie porozumienie sprowadzało Ukrainę do roli faktycznego polskiego protektoratu. Drugim poważnym zarzutem jest poświęcenie olbrzymiego terytorium z zamieszkującymi go Ukraińcami na rzecz sojuszu. Podkreśla się przy tym represje wobec społeczności ukraińskiej, dokonywane na zajętych przez wojska polskie terenach. Konsekwencją tego było również ostateczne zerwanie więzów jedności (soborności) pomiędzy URL i ZURL. Nie można tych krytycznych opinii sprowadzać

jedynie do pozostałości komunistycznych schematów myślenia, chociażby dlatego, iż cechują one w równej mierze emigracyjną historiografię, powstałą przecież w antykomunistycznych środowiskach. Warto wnikliwiej pochylić się nad tymi zastrzeżeniami, szczególnie że rzutują one na ocenę postaci samego Petlury i całokształtu jego dokonań. Jednak należy w tym miejscu zwrócić uwagę na to, co w zasadzie nie jest w ogóle zauważane w omawianych tekstach (podkreślmy: również aprobujących zawarcie umowy), iż wszystkie tereny, których formalnie strona ukraińska się zrzekała, już dawno były zajęte przez polskie wojska. Szansa na ich odzyskanie w ówczesnej sytuacji była w zasadzie znikoma. Ponadto nie trzeba odnosić się do późniejszych doświadczeń okresu Wielkiego Głodu czy Wielkiego Terroru, by dostrzec, że polskie ekscesy nie dorównywały systematycznemu terrorowi bolszewików na zajętych przez nich terenach, którego ich mieszkańcy doświadczali w chwili podpisania umowy od przeszło dwóch lat. Wreszcie jedność ukraińska już dawno była wystawiona na próbę i w zasadzie nie istniała od czasu przejścia ukraińskiej armii galicyjskiej na stronę dowódcy „białych” Rosjan, Antona Denikina, w listopadzie 1919.

Niejako pośrodku, pomiędzy tymi dwiema stronami sporu, można umieścić te opinie, które akcentują przede wszystkim tragizm ukraińskiego położenia i koszty ugody z Polakami. Tym niemniej usprawiedliwiają Petlurę w mniejszym lub większym stopniu z jej zawarcia, jako przyjęcia bezalternatywnego rozwiązania.

Nasuwa się także spostrzeżenie, że przynajmniej we współczesnych ocenach sojuszu, inaczej niż to było zaraz po jego zawarciu, trudno dostrzec geograficzne uwarunkowanie poglądów poszczególnych badaczy. Mam tu na myśli fakt, że obecnie rozkład głosów za lub przeciw porozumieniu przedstawia się inaczej niż w latach dwudziestych, kiedy to trudno było znaleźć Ukraińca z ziem dzisiejszej Zachodniej Ukrainy, który by aprobował warunki układu z Polakami. Po 1991 roku mamy liczne głosy historyków wywodzących się z ziem dawnej Galicji czy Wołynia, którzy pozytywnie, a nawet entuzjastycznie, oceniają sojusz.

Wreszcie nie od rzeczy jest stwierdzenie, że pozytywne konotacje umowy wydają się przeważać u badaczy młodszego pokolenia, dojrzewających już w wolnej Ukrainie. Nie powinno to jednak przesłaniać faktu, że układ polsko-ukraiński zadziergnięty w 1920 roku wciąż budzi spory i kontrowersje. Odzwierciedla to zresztą podziały funkcjonujące wśród społeczeństwa ukraińskiego. Najlepiej świadczy chyba o tym fakt, że wyjątkowo mało jest pomników i ulic Petlury w ukraińskich miastach.

BIBLIOGRAFIA

- Achmatowicz Aleksander, *Ukraińscy historycy o sojuszu polsko-ukraińskim w 1920 roku*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 1998, nr 2, s. 189–206.
- Hrycak Jarosław, *Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, tłum. K. Kotyńska, Lublin 2000.
- Koko Eugeniusz, *Sojusz Piłsudski–Petlura w polskiej historiografii*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 1996, z. 3, s. 305–314.

- Krasiwski Orest, *Stosunki ukraińsko-polskie w latach 1917–1923*. Red. K. Jędraszczyk, tłum. A. Charniuk, Poznań–Gniezno 2010.
- Kuczerepa Mykoła, *Umowa warszawska 1920 r. – geneza, problemy, skutki*, [w:] *Polska i Ukraina w walce o niepodległość 1918–1920*. Red. T. Krząstek, Warszawa 2009, s. 25–38.
- Łysiak-Rudnicki Iwan, *Stosunki polsko-ukraińskie: ciężar historii*, [w:] *Między historią a polityką*, tłum. M. Buchalik [et al.], Wrocław 2012, s. 167–197.
- Palij Michael, *The Ukrainian-Polish Defensive Alliance 1919–1921*, Toronto 1995.
- Pisuliński Jan, *Czy Piłsudski był federalistą? – dylematy polskiej historiografii*, „Biuletyn Ukrainoznawczy” 2005, nr 11, s. 111–126.
- Pisuliński Jan, *Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923*, Wrocław 2013.
- Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa*. Red. Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka, Toruń 1997.
- Reshetar John S. Jr, *The Ukrainian Revolution 1917–1920*, Princeton 1952.
- Soldatenko Valery, *The Warsaw Agreement of 1920. A Modern Historiographic Discourse*, „Diplomatic Ukraine” 2011, no 12, s. 766–794.
- Stryjek Tomasz, *Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991–2004*, Warszawa 2007.
- Subtelny Orest, *Ukraine. A History*, 4th. ed., Toronto 2009.
- Верстюк Владислав, *Союз Ю. Пілсудського С., Петлюри в сучасній українській історіографії*. „Наукові записки НАУКМА. Історичні науки” 2005, т. 41.
- Верстюк Владислав, *Українська Народна Республіка під проводом Діректорії*, [w:] *Історія України Нове бачення*. Red. В. Смолій, т. 2, Київ 1998.
- Віднянський Степан., *Варшавський договір 1920 року в оцінці сучасної української історіографії*, [w:] *Україна Дипломатична*, Київ 2017.
- Гетманчук Микола, *Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр.*, Львів 1998.
- Гудь Богдан, Голубко Віктор, *Нелегка дорога до позуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр.*, Львів 1997.
- Зарецька Таїсія, *Юзеф Пілсудський і Україна*, Київ 2007.
- Каменецький Ігор, *УНР і Укraiнська загранична політика між двома світовими війнами. Причини та консеквенції Варшавського і Різьдоговору*, „Український історик” 1993, р. 30.
- Корольов Геннадій, *Союз Ю. Пілсудського – С. Петлюри в контексті геополітичного вибору*, [w:] *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.*, вип. 5, Red. Р. Пиріг, Київ 2010, с. 275–286.
- Косик Володимир, *Зовнішня політика Сумона Петлюри*, [w:] *eadem, Сумон Петлюра. Збірник студійно-наукової конференції в Парижі (квітень 1976)*, Red. В. Косик, Мюнхен–Париж 1980, с. 27–46.

- Литвин Сергій, *Симон Петлюра у боротьбі за самостійну Україну*, Київ 2018.
- Михайлова Олена, *Польсько-український союз 1920 року: проблеми історіографії*, [w:] *Полтавська Петлюріана*, Ч. 5. Ред. В. Верстюк і. Ін., Полтава 2003, с. 12–27.
- Михайлова О., *Україна у східній політиці Пiлсудського (кінець 1918 р. – квітень 1920 р.)*, [w:] *Проблеми вiвчення історії Української революції*. Ред. В. Верстюк і. Ін., вип. 1, Київ 2002, с. 231–254.
- Михайлюк Богдан, *Варшавський договір. В світлі націоналістичної критики*, Вінніпег 1950.
- Нариси історії української революції 1917–1921 років у двох томах*, Київ 2012.
- Павлюк Олеся, *Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923)*, Київ 1996.
- Петлюра Симон, Статті, листи, документи*, т. 2, Нью-Йорк 1979.
- Рубльов Олександр, Реєнт Олександр, *Українськи визвольни змагання*, Київ 1999.
- Срібняк Ігор, *Симон Петлюра на чолі держави та війська. До питання про польсько-українські взаємини 1919–1920 років*, [w:] *Симон Петлюра та українська революція*. Ред. В. Михальчук, Київ 1995. с. 137–164.
- Срібняк Ігор, *Українці про союз 1920 р.: Передумови та наслідки підписання Варшавської угоди між УНР і Польщею* вибрані аспекти історіографії проблеми, [w:] *Rzeczpospolita obojga narodów i jej tradycje. Studia i szkice*. Red. M. Wagner, J. Wojtasik, Siedlce 2004. s. 333–344.
- Симоненко Рем, *Провал політиці міжнародного імперіалізму на Україні (II половина 1919 – березень 1921 р.)*, Київ 1996.
- Сергійчук Владимир, *Симон Петлюра*, Київ 2009.
- Шелухин Сергій, *Варшавський договір між Поляками й Петлюрою 21 квітня 1920 року*, Прага 1926.

UKRAINIAN ASSESSMENTS
OF THE PIŁSUDSKI–PETLURA ALLIANCE.
THOUGHTS ON THE 100TH ANNIVERSARY OF THE PACT

SUMMARY

The text describes the most typical and representative opinions about the Piłsudski–Petlura alliance in Ukrainian historiography, especially those from works created over the last 30 years. They clearly show great differences of opinion about the Piłsudski–Petlura alliance. A whole spectrum of opinions can be seen: from praising the greatness of the two statesmen standing for agreement to condemning them for imperialism (Piłsudski) and for being a traitor of national interests and a Polish puppet (Petlura).

KEYWORDS: Józef Piłsudski, Symon Petlura, Ukrainian historiography, 1920 alliance